

*В. А. Осецький,
д. е. н., професор кафедри економічної теорії, Київський
національний університет імені Тараса Шевченка
О. О. Сльозко,
к. е. н., старший науковий співробітник, Інститут світової
економіки та міжнародних відносин НАН України*

ТЕОРІЇ ЕКОНОМІЧНИХ ЦИКЛІВ У ПЕРЕХІДНИХ ЕКОНОМІКАХ

У статті розглянуто концепції еволюційного та радикального переходу до ринкової економіки. Проаналізовано стратегічні напрями системних реформ: лібералізація господарського життя, інституціональна трансформація формування нової галузевої структури та відкритої економіки, реформування соціальної сфери.

In the article was considered conception of the evolutionary and radical transition to market of economic. Analyzed strategic directions systems reforms: liberalization economic life "institution" transformation formation a new sphere structure and opened economy, reformation of social sphere.

Теоретична база для здійснення системних реформ, тобто для переходу від соціалістичної системи господарювання до ринкової, не розроблялася ні в СРСР, ні у світі до кінця 50-х років. У світі не існувало досвіду переходу від соціалізму до ринку, а є досвід "перестрибування" формацій — наприклад, від феодалізму до соціалізму, або ж після революції 1917 року азійські країни — колишні країни Бухарського Еміратства — стали соціалістичними (Таджикістан, Узбекистан, Киргизстан).

У 1960—1980 рр. почалися теоретичні дослідження можливостей реформування соціалізму через широке впровадження до нього ринкової економіки (виникла теорія "ринкового соціалізму", яка межує із західною теорією конвергенції соціалізму та капіталізму) і багато в чому через теоретичне узагальнення того, що вже було практично досягнуто на цьому шляху в соціалістичній Югославії, Угорщині, а потім і в Китаї. У 90-ті роки в пострадянських республіках широко використовувалися і теоретизувалися тодішній досвід радикальних ринкових реформ у Польщі й інших європейських постсоціалістичних країнах Центральної і Східної Європи (ЦСЄ), а також рекомендації Міжнародного валютного фонду і Світового банку (Вашингтонський, а потім і поствашингтонський консенсус, тобто підхід цих організацій до здійснення ринкових реформ). Останніми роками почали теоретично узагальнювати досвід проведення системних реформ у пострадянських рес-

публиках. 17 років після розпаду СРСР дає підставу аналізувати адаптацію кожної з країн до ринкових умов.

Можна передбачити, що кожна колишня республіка Радянського Союзу пройшла за ці роки одну хвилю "бізнесу-циклу", або "промислового циклу".

Зарубіжний досвід впровадження елементів ринкової економіки в соціалістичну економічну систему був для радянських економістів у 60—80-ті рр. головним джерелом їхніх пропозицій щодо реформування економіки СРСР.

Югославський досвід наділення підприємств і їхніх трудових колективів більшою самостійністю й ідеї чеського економіста О. Шика про "ринковий соціалізм", коли соціалістичне підприємство господарює на ринкових умовах і доходи колективу залежать від результатів цієї ринкової діяльності, призвели в кінцевому результаті до впровадження в СРСР у 1987 році Закону "Про державне підприємство", що давало великі права підприємству та його трудовому колективу.

Водночас економісти країн колишнього Радянського Союзу й України в тому числі недостатньо теоретизували досвід тих європейських соціалістичних країн, де існував помітний приватний сектор (Югославія, Польща та ін.) або де він активно народжувався (Китай). Не враховувалося, що країни ЦСЄ приєдналися до соціалістичного табору лише після Другої світової війни і досвід життя при соціалізмі в них удвічі менший, ніж у тих країн, що стали соціалістичними після революції 1917 року. Якщо поглянути з позицій економічно-

го циклу, то ці країни пройшли половинну хвилю Кондратьєва (30—40 років), а інші мали досвід при розпаді СРСР (74 роки) — повна хвиля Кондратьєва. За 74 роки проживає умовно три покоління одного роду — дід, батько, син. Генетична пам'ять за приблизно 100-річний термін стирає знання і розуміння попередньої формації (капіталізму). Польщі та Югославії було простіше "ввійти в хвилю" ринку, тому що генетична пам'ять націй не стерла основні принципи капіталізму, незважаючи на всі інші умови та складові переходу до ринку. Великою складністю виявилось прищеплене при соціалізмі особливе ставлення до грошей. Велика кількість грошей, накопичена індивідуумом, вважалася криміналом, і тому саме кримінальний капітал після розпаду системи зміг швидко адаптуватися до нових умов і прийти до влади.

Китайські помірні реформи успішно конкурували з радикальними східноєвропейськими. Китай вийшов уперед за багатьма економічними показниками, довів усьому світу "чудо" своїх реформ, багато в чому завдяки виваженому керівництву. Крім того, відсутність зациклення на старій історії й руйнуванні її, а, переступивши через непотрібне, й поступ у майбутнє — один із показників успіху, є на що ми витрачали постійно гроші і час руйнування всього старого (перейменування вулиць й т.ін.), китайці сприймають історію як факт, який не можна змінити — з ним потрібно змиритися і сприймати історію такою, якою вона є. І це не заважає просуватися вперед, не руйнуючи старого.

Досвід радикальних системних реформ країн ЦСЄ і рекомендації МВФ і ВБ вагомо вплинули на теоретичне обґрунтування системних реформ на всьому радянському просторі, яке вже почало розвалюватися. Для Прибалтійських республік виявилось можливим не тільки перейняти досвід країн-лідерів ЦСЄ і прислухатися до порад МВФ і ВБ, але й повторити успіх Польщі, Чехії та Угорщини. Для Росії, України, Молдови, республік Закавказзя, Казахстану і Киргизії шлях радикальних реформ, особливо після провалу помірних реформ у СРСР, здавався неминучим, однак швидке розв'язання деяких завдань радикальних реформ виявилось важковиконуваною справою, в результаті завдання були скоріговані з урахуванням місцевих особливостей. Інші пострадянські країни також скористалися досвідом країн ЦСЄ та рекомендаціями МВФ і ВБ при проведенні власних системних реформ.

Теоретичне узагальнення власного досвіду супроводжується постійними дискусіями про теорію і практику проведення системних реформ. Дослідники з Росії, України, країн Закавказзя, держав Середньої Азії розмежувалися в суперечках, насамперед як прихильники ліберального і кейнсіанського напрямку економічної теорії. Ліберали тягнуть до східноєвропейського досвіду і рекомендацій МВФ і ВБ, а кейнсіанці — до китайського досвіду проведення реформ і традицій активного втручання держави, що є досить популярним на пострадянському просторі з історичних причин. У результаті можна говорити не тільки про теорію перехідного періоду, а й про різні підходи (концепції) до

її реалізації. Це насамперед дві концепції — еволюційного і радикального переходу.

Концепція еволюційного переходу ґрунтується на повільному й послідовному проведенні системних економічних реформ. У результаті тривалий час співіснують механізми адміністративно-командної економіки (особливо в державному секторі) і ринковий механізм. Тут діє так звана двосекторна модель економіки, а демонтаж першого сектору здійснюється поступово. Слід врахувати, що цілком демонтаж неможливий, тому що майже вікове існування соціалізму неможливо стерти з генетичної людської пам'яті тих народностей, що пройшли цей шлях. Позитивною ознакою цієї концепції є відсутність (або менші порівняно з іншою моделлю розміри) спаду виробництва, пом'якшення соціальних наслідків реформ. Недолік концепції — повільні темпи побудови сучасної ринкової економіки в країні. Найбільш послідовно концепція еволюційного переходу реалізується в Китаї, але вагомий вплив її простежується в таких країнах, як Білорусь, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан. Досвід переконує, що практична реалізація даної концепції або багатьох її елементів можлива лише за наявності авторитарної влади.

Концепція радикального переходу ґрунтується на швидкому, широкому й рівнобічному проведенні системних економічних реформ. Радикальний перехід здійснюється, насамперед, через швидкий демонтаж централізованого планування і заміну його економічними методами регулювання (особливо фінансовими, тобто грошово-кредитними та податково-бюджетними), швидку лібералізацію цін внутрішньої й зовнішньої торгівлі. Один із найбільш відомих варіантів концепції радикального переходу — це заснована на ідеях монетаризму "шокова терапія", яка з метою швидкого вивільнення ринкових сил передбачала різкий відхід держави з економічного життя й одномоментну лібералізацію цін, а також активну боротьбу через тверді бюджетні обмеження за стійку фінансову систему (особливо боротьбу з інфляцією), руйнівну одномоментною лібералізацією цін. Позитивною якістю радикальної концепції є швидка побудова сучасної ринкової економіки. Якщо дивитися з позиції теорії економічного циклу, то відбувається скорочення "хвилі" на тій стадії економічного розвитку, на якій опинилася країна в даний момент, великий поворот назад або одномоментний спад, але потім повільне, але стабільне поліпшення економічної ситуації, а отже, й розвиток економіки.

Недоліками є дестабілізація фінансової системи країни в процесі одномоментної лібералізації цін і великий, часто тривалий, спад виробництва через активну боротьбу з інфляцією, зниження рівня життя, зростання безробіття й інші соціальні проблеми. Дана концепція переважає на пострадянському просторі, хоча лише в країнах Балтії вона реалізувалася з високою швидкістю, широким розмахом і одночасним проведенням реформ у всіх напрямках. Тут відіграла роль циклічність розвитку економіки в тому сенсі, що до моменту розпаду СРСР ці країни зна-

ходилися в середині "хвилі Кондратьєва", а Росія, Україна, Білорусь, країни Закавказзя, країни Середньої Азії — наприкінці "хвилі". У деяких пострадянських країнах концепція радикального переходу поєднувалася і поєднується з концепцією еволюційного переходу. Наприклад, в Україні застосовувалися і застосовуються кілька моделей переходу, розглядалися польський, латиноамериканський і китайський варіанти, але й дотепер не знайдено остаточний варіант розвитку для нашої економіки. З 2004 до 2006 р. спостерігався період дійсного розвитку реформ у позитивному напрямку. Однак замість розвитку нині спостерігаємо спад. Знання елементарної математики підкажує, що 15-річний бізнесцикл, що тривав з 1991 по 2006 рік, дав змогу повороту або до прогресу, або до регресу економіки. Проте політична передвиборна і виборча ситуація вивели економіку з відновлюваного балансу. На прикладі України можна ввести нове поняття циклів — "виборні цикли". Якщо раніше ці політичні явища траплялися через 4—5 років, потім почасти стали до 2 років, то тепер можна констатувати, що вибори відбуваються щороку. Жити у виборній ситуації стало повсякденною справою, водночас відсутність виборів сприймається вже як рідкісне явище. Якщо образно зобразити динаміку "виборних хвиль", то за останні роки її проходження нагадуватиме кардіограму людини, що знаходиться в передінфарктному стані.

Існує ще одна теорія про нібито "економіку, що не розвивається" і спроби узгодити процеси в Україні з цією теорією. Теорія припускає, що існує ряд країн, яким і не потрібен розвиток, що стан перебування "в одній точці" для них — добре. Дозволимо собі знову не погодитися з цією думкою. Незалежно від нашого бажання, економіки країн розвиваються. Зважаючи на глобалізацію, що охопила світ, ті країни, що нав'язують світові процеси, так чи інакше змушують розвиватися всі інші економіки слідом за ними. Побудова аеропортів, доріг, комп'ютерних комунікацій, бізнесу — все, що рухає прогресом, утягує всі економіки світу. Навіть острівні держави в океанах, де, здавалося б, не розвинуто нічого — утягнуто в мережу глобалізації за допомогою офшорів, готельного, туристичного бізнесу.

Теорія перехідної економіки виділяє такі стратегічні напрями системних реформ: лібералізація господарського життя, інституціональна трансформація, формування нової галузевої структури і відкритої економіки, формування соціальної сфери.

Лібералізація господарського життя (дерегулювання) означає зменшення ролі держави в господарському житті. Для цього вирішуються такі завдання:

- усувається тотальне директивне державне планування, різко скорочується сфера його застосування;

- державне регулювання економіки здійснюється переважно економічними заходами, особливо фінансовими, насамперед через податки та бюджетні витрати, дисконтну ставку і валютний курс;

- долається монополія держави в більшості сфер і галузей економіки. У країнах радикального переходу ця мо-

нополія ліквідується в переважній більшості галузей і сфер, у країнах еволюційного переходу — зберігається державна монополія в багатьох галузях важкої промисловості, кредитній і зовнішньоекономічній сферах;

- скасовується або різко обмежується набір регульованих державою цін;

- проводиться політика демонополізації і заохочення конкуренції, у тому числі через регулювання природних монополій, заохочення малого бізнесу, поступове зняття обмежень для іноземних компаній.

Інституціональна трансформація означає демонтаж старих і рівнобіжне створення нових інститутів, тобто формальних і неформальних правил поведінки й організацій. Найбільш важливими з цих інститутів є:

- нове господарське законодавство, особливо цивільний кодекс;
- інститут приватної власності;
- інститут конкуренції;
- етика господарювання в нових ринкових умовах.

Формування нової галузевої структури і відкритої економіки в умовах скасування або різкого обмеження директивного планування означає заохочення зростання галузей, орієнтованих на внутрішній і зовнішній платоспроможний попит, а також поступове закриття неефективних галузей. Ці завдання розв'язуються складно через низьку ефективність роботи колишніх соціалістичних підприємств, особливо великих. Хоча це суперечливий момент. У той час коли відбувається розвив економічного процесу, не завжди стратегічно простежується, які ж галузі будуть переважати в майбутньому. На прикладі наших країн виявилось, що "товарний бум" узяв гору й існує дотепер. "Товарний голод" — проблема дефіциту, що спостерігався в Радянському Союзі і нині простежується в країнах колишнього радянського табору. Простежується динаміка розвитку, насамперед, торговельних галузей, а не важкої індустрії та машинобудування. У таких країнах, як Україна, Росія, де торговельна галузь не була первинною ще до радянської влади, нині розвиваються саме ці галузі. Країни Закавказзя і Середньої Азії, де торгівля завжди переважала в народному господарстві, після розпаду СРСР опинилися знову "у своїй тарілці". Для "нової економіки" властива комп'ютеризація всіх процесів господарської діяльності, тому розвиток саме цих галузей і переорієнтування економіки під нові стандарти є основним стратегічним рішенням.

Реформування соціальної сфери означає, насамперед, реформування пенсійної системи, систем обов'язкового медичного страхування, соціального забезпечення, освіти, житлово-комунального господарства. Орієнтиром при цьому є механізми соціальної сфери у розвинутих ринкових економіках, де безкоштовні державні послуги поєднуються з ринковими платними. Якийсь соціалізм усередині капіталізму! Складніше виявилось побудувати капіталізм усередині соціалізму.

Країни пострадянського табору здійснюють системні реформи в усіх напрямках, однак методи і швидкість розв'язуваних при цьому завдань у них

набагато відрізняються. Це пов'язано передусім із тим, якої з двох концепцій системних реформ вони дотримуються, точніше — у якому сполученні вони застосовують елементи обох концепцій. На практиці кожна країна виробляє якийсь "мікс" концепцій, з перевагою певної з них. Звідси виникають різні моделі перехідної економіки, у тому числі на пострадянському просторі.

ВАРІАНТИ СИСТЕМНИХ РЕФОРМ

Концепції еволюційного і радикального переходу реалізуються як у чистому, так і у змішаному вигляді. За ступенем радикалізму реформ згрупувати держави з перехідною економікою можна в такий спосіб:

— країни з найбільш радикальним варіантом системних реформ — держави Балтії і частина держав ЦСЄ (Словенія, Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина), хоча іноді Литву, Чехію і Словаччину виділяють як країни, що поступаються за радикалізмом іншим країнам цієї групи;

— країни з менш радикальним варіантом — частина держав СНД (Росія, Україна, Молдова, республіки Закавказзя, Казахстан і Киргизія) і частина країн ЦСЄ (Болгарія, Румунія, Албанія, більшість республік колишньої Югославії і Монголія);

— країни з найменш радикальним варіантом і сильними елементами еволюційного варіанта — Білорусь, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан;

— країни з еволюційним варіантом — Китай і В'єтнам.

Домінування певної концепції в країні було зумовлено вихідними умовами в тій або іншій країні перед початком реформ, а згодом — й ефективністю проведення реформ.

Вихідні умови перед початком реформ у різних радянських республіках помітно різнилися:

— різний рівень політичної демократії на момент початку реформ. Республіки з найбільш демократичними політичними режимами проводили найбільш радикальні системні реформи, і навпаки. Можна зробити висновок, що ступінь економічного радикалізму реформ була багато в чому політично обумовлений. Багато республік на момент розпаду СРСР знаходилися в стані громадянської війни (наприклад, Таджикистан, країни Закавказзя);

— рівень економічного розвитку. Незважаючи на те що свого часу в СРСР була впроваджена державна програма рівномірного розвитку всіх республік, так чи інакше середньоазійським державам, що з феодалізму перейшли відразу до соціалізму, минаючи стадію капіталізму, важко було зрівнятися в розвитку з іншими високорозвиненими республіками. Так, на момент розпаду національний дохід на душу населення в Естонії був більш ніж удвічі вищий, ніж у Таджикистані. Вищий рівень економічного розвитку викликав у найбільш розвинутих радянських республіках більше потреб і більше можливостей для реалізації радикального варіанта системних реформ;

— господарські традиції. Більш міцні, ніж в інших республіках традиції ринкової економіки в країнах Балтії забезпечували її населенню швидке входження в нові умови господарювання.

Цьому сприяли і сильні торговельні традиції в багатьох країнах Закавказзя та Центральної Азії. Господарська й трудова етика на пострадянському просторі помітно відрізнялися, і лібералізація економічної діяльності, особливо в умовах ослаблення державних інститутів, лише посилювала розбіжності між країнами в рівні тіньової економіки і криміналізації, що за радянських часів був найвищий у країнах Закавказзя і Середньої Азії;

— культурологічна орієнтація зумовила особливу увагу деяких мусульманських республік СРСР до найбільш успішних моделей ісламського світу — турецьких і арабських країн Перської затоки, а прибалтійських — до моделі Північної Європи;

— збалансованість економіки. Створений у радянський час і розміщений переважно на території Росії й України величезний ВПК, вагома частка в економіці цих республік неконкурентоспроможного на світовому ринку машинобудування набагато ускладнило перехід до ринку. В Росії є перевага стосовно сировинних ресурсів, якими, на жаль, не володіє в достатній кількості Україна. Макроекономічна рівновага має дуже важливе значення порівняно з галузевою, як і збалансованість платіжного балансу, бюджету, попиту і пропозиції на гроші, товари й економічні ресурси. Макроекономічна незбалансованість, що загострилася в останні роки існування СРСР, заважала ефективному проведенню реформ у пострадянських країнах порівняно, наприклад, з Чехією, Угорщиною і Китаєм, де до моменту початку реформ збалансованість економіки була вища;

— стан міжетнічних і міжрегіональних відносин. Загостреність цих відносин ускладнила реформи в більшості пострадянських країн, доводячи їх до збройних конфліктів усередині країни (Чечня — в Росії, Придністров'я — в Молдові, Абхазія і Південна Осетія — в Грузії) і громадянських війн (Таджикистан) і збройних дій між країнами через спірні території (Вірменія та Азербайджан через Карабах).

Ефективність проведення реформ також вплинула на системні реформи:

— наявність загальнонаціональної стратегії (ідеї). Якщо при проведенні системних реформ еліта країни чітко уявляє кінцеві цілі реформ і методи їх проведення і названі цілі та методи сприймаються більшістю еліти і суспільства, то в цьому разі у ході проведення реформ можлива постійна орієнтація на радикальний варіант, як, наприклад, за наявності ідеї "повернення в лоно західної цивілізації" у країнах Балтії (чітка національна стратегія). Якщо більшість еліт і суспільства усвідомлюють необхідність реформ і уявляють деякі цілі, але немає ясності та єдності в інших цілях і методах проведення реформ, то можлива орієнтація на еволюційний варіант або найменш радикальний варіант реформ. Первісний радикалізм за відсутності національної стратегії може мати досить суперечливі результати, що і відбулося в країнах з відносно радикальним варіантом системних реформ, найбільш розповсюдженим у країнах СНД і ЦСЄ;

— якість політичної еліти. На пострадянському просторі вона виявилася в

багатьох випадках недостатньо високою щодо професійного рівня. У політичній еліті виявилось заниженим почуття моральної відповідальності за свою поведінку перед суспільством внаслідок етичної кризи. Етична криза поширилася не тільки на цю частину пострадянської еліти, а й на ту, що вийшла з інших верств суспільства. Як наслідок, для проведених такою елітою реформ виявилися характерні великі помилки і прагнення проводити реформи в інтересах не всіх верств населення. Меншою мірою це характерно для тих республік, де була яскраво виражена, гуртуючі народ і еліту, національна ідея;

— дотримання інтересів усіх верств суспільства при проведенні реформ. Динаміка доходів більшості членів суспільства (особливо порівняно зі зміною доходів вищих верств населення), поширення конкуренції і малого бізнесу (а не тільки великого), зростання багатства керівництва країни на тлі доходів усюго суспільства є важливими моментами, що дають підстави для висновку про те, які верстви населення вже виграли від проведення системних реформ. Учені, які вивчають цю проблему, прийшли до висновку, що для більшості країн за найменш радикальним варіантом результати реформ відчуває порівняно невелика верства населення. Більше того, саме вона часто блокує подальші реформи або проводить їх у вигідному для себе напрямку (валютна лібералізація). Світовий банк назвав "захопленням держави" таку ситуацію, коли державний апарат діє переважно в інтересах вузького прошарку населення.

Проміжні підсумки системних реформ виявилися найбільш успішними в країнах із радикальним та еволюційним варіантами системних реформ. Їхній успіх і невдачі можна оцінювати з різних точок зору:

— з погляду масштабів дестабілізації економіки на початку реформ. У країнах з еволюційною моделлю початок економічних реформ супроводжувався не падом ВВП і дестабілізацією фінансів, а економічним зростанням. В інших країнах початок реформ призвів до дестабілізації фінансів та економічного спаду (його часто називають трансформаційним через зв'язок зі швидкою трансформацією однієї економічної системи в іншу). Найбільш глибокими і тривалими дестабілізація і спад виявилися в країнах з менш радикальною моделлю. Тут дефіцит держбюджету часто виражався двохзначною цифрою (56% ВВП у Вірменії в 1993 р.), а річна інфляція — іноді чотиризначною і навіть п'ятизначною (10155% в Україні у 1993 р.). Щодо економічного спаду, то ВВП більшості країн СНД скорочувався протягом 9 років (з 1990 по 1998 р.) і знизився в цілому по цих країнах на 40% (а у трьох провідних країнах ЦСЄ — 2—4 роки і скоротився на 15—18%). Причому в СНД найбільше економічний спад вразив країни з етнічними і міжрегіональними конфліктами (Молдова, Закавказзя і Таджикистан із зниженням ВВП на 45—65%), а найменше — країни з найменш радикальною моделлю реформ (у Білорусі максимальний спад ВВП становив 34%, в Узбекистані — 18%). Боротьба з дестабілізацією фінансів, особливо з інфляцією та економічним спадом (макроекономічна стабілізація) у кінцевому

рахунку забрала дуже багато часу і сил у всіх країн, крім Китаю та В'єтнаму;

— з погляду економічного зростання. У Китаї, наприклад, середньорічний приріст ВВП у 1980—1990 рр. дорівнював 10,1% і в 1990—2000 рр. досяг 10,3%, а у В'єтнамі — відповідно 4,6 і 7,9%. В інших країнах економічне зростання після спаду було меншим. У поєднанні з різною довжиною попереднього спаду це привело до того, що у 2002 р. лише в країнах ЦСЄ дореформений обсяг ВВП був перевищений (крім Болгарії і Румунії), причому не скрізь великою мірою. У більшості країн США він усе ще далекий від цього рівня ВВП;

— з погляду успіхів у побудові ринкової економіки. Індекс лібералізації, уведений Світовим банком, вимірює прогрес у побудові ринкової економіки. Цей індекс оцінює досягнення країн ЦСЄ і США у макроекономічній стабілізації, лібералізації цін, посиленні фінансової дисципліни підприємств і банків, поліпшенні умов для зростання приватного сектору, проведенні податкової та бюджетної реформи, судової і законодавчої реформи, а також реформи державних інститутів. І до кінця 90-х років найбільших успіхів, виходячи з передумови, що для провідних розвинутих країн цей індекс дорівнює 1,0, за даними Світового банку найбільших успіхів у побудові ринкової економіки досягли Польща, Чехія, Словаччина, Словенія й Естонія (індекс лібералізації перевищував 0,8), а найменших — Білорусь, Таджикистан, Туркменістан (індекс лібералізації був нижче 0,5);

— соціальні підсумки реформ в деяких країнах ЦСЄ і США виявилися невітнішими (доходи більшості населення не зросли, посилюлася диференціація доходів), в інших — катастрофічними (доходи переважної більшості населення різко знизилися, а в незначній частині — різко зросли). Якщо у 1990 р. в країнах ЦСЄ і США лише в 1,5% населення вони були нижче 1 дол. у день (по паритету купівельної спроможності), то до кінця 90-х років — у 5,1%. Диференціація доходів майже повсюдно посилювалася, але якщо в ряді країн незначно (у Білорусі коефіцієнт Джині не змінився, залишаючись на рівні 0,22—0,23, в Угорщині він підвищився з 0,21 до 0,24, у Чехії — з 0,19 до 0,25), то в більшості інших країн ЦСЄ і Балтії — відчутно (в Естонії, Латвії і Литві — від 0,23 до 0,32—0,38), а в ряді країн — радикально (у Росії і Туркменістані — до 0,46 і 0,41 відповідно). В країнах еволюційного варіанта відчутне зростання диференціації доходів супроводжувалося рівнобічним зростанням доходів більшості населення;

— з погляду участі у світовій економіці. В усіх досліджуваних країнах рівень відкритості економіки зріс і в результаті збільшилася як частка експорту й імпорту у ВВП цих країн (зовнішньоторговельна квота), так і іноземні інвестиції на їхній території. Однак поліпшити своє становище в міжнародному поділі праці не вдалося нікому з країн перехідної економіки, якщо аналізувати структуру експорту. Більше того, посилюлася їхня залежність від світогосподарської кон'юнктури у той час, як їхній вплив на цю кон'юнктуру невисокий.

Головні уроки системних реформ. Можна зробити такі основні висновки

щодо системних реформ:

— сильні інститути важливіше швидкості реформ. Стрімке руйнування колишніх інститутів соціалістичної економіки без адекватного створення інститутів ринкової економіки і послаблення традиційних для всіх країн інститутів примусу веде спочатку до економічного спаду, а не до економічного зростання. Це особливо добре видно з досвіду більшості країн США, не підготовлених до "шокової терапії". У цих країнах одномоментна відмова на початку 90-х років від державного планування, промислової політики, регульованих цін й інших соціалістичних інститутів в умовах, коли ще не прийнято новий Цивільний кодекс і колишні планові зобов'язання і зв'язки могли бути легко порушені, коли в більшості господарських агентів були відсутні ринки товарів і досвід роботи на цих ринках, коли нових законів можна було дотримувати слабкіше, ніж старих (наприклад, не дотримуватися постанов уряду, ухилятися від податків, не виконувати рішення суду) — усе це обернулося економічним шоком і хаосом, що призвело до тривалого "трансформаційного спаду". В ході тривалого спаду значна частина трудових, наукових і виробничих ресурсів виявилася втраченою, сформувалися могутня тіньова економіка і кримінальне середовище, не розвиваються малий бізнес і конкуренція, але зміцнили олігархічні групи. Досвід переходових країн ЦСЄ свідчить, що в них "трансформаційний спад" виявився менш тривалим і глибоким, багато в чому через швидке створення ринкових інститутів (цьому сприяли колишній ринковий досвід країн, наявність національної стратегії, якість еліти), а також активного використання в ході "шокової терапії" багатьох елементів і "шоку" і "терапії" — промислової політики, підтримки малого приватного бізнесу, що народжується, і конкуренції, поетапного відкриття економіки для зовнішнього світу. У багатьох країнах зміцненню ринкових інститутів заважають олігархічні групи, що можуть активно впливати на нинішні слабкі інститути і тому зацікавлені не в зміцненні прав власності та конкуренції, а в подальшому використанні для переділу активів на свою користь. На підтримку тези про необхідність міцних інститутів, особливо державних, свідчить досвід Китаю, де системні реформи супроводжуються повільною еволюцією колишніх політичних інститутів і поступовим впровадженням інститутів ринкової економіки, а в результаті з самого початку реформ спостерігається дуже високе економічне зростання;

— найефективніший той приватний сектор, що спирається на власні, а не приватизовані ресурси. Це, насамперед, новостворені малі та середні підприємства. Досвід країн ЦСЄ переконує, що у приватизованих підприємств, особливо великих, більше проблем із господарюванням у ринковому середовищі, ніж у підприємств, створених із самого початку для роботи в цьому середовищі. Хоча згодом різниця між ними стирається, зростання виробництва на нових підприємствах допомагає послабити спад виробництва на старих, а також забезпечує широку підтримку ре-

форм з боку нових власників;

— успіх роботи приватизованих підприємств багато в чому залежить від їхнього корпоративного управління. Приватизація повинна вести до поліпшення корпоративного управління, а не до маніпулювання активами й доходами з боку менеджерів приватизованих підприємств і привілейованих власників — привласнення ними активів і доходів на свою користь за рахунок меншоритарних інвесторів, капіталізація активів на свою користь, приховування доходів підприємств від оподаткування. Від цих та інших недоліків корпоративного управління приватизованими підприємствами може забезпечити націленість приватизації на перехід державних підприємств у руки стратегічних інвесторів, високі вимоги до звітності підприємств, захист прав акціонерів і прав власності (наприкінці 90-х рр. на 70% підприємств Росії та України порушувалися права власності порівняно з 30% підприємств у Польщі й Естонії), а також відсутність поспіху з приватизацією великих державних підприємств і банків, багато з яких можуть успішно господарювати й у ринкових умовах;

— керівництво країни при проведенні реформ повинно дотримуватися загальнонаціональних інтересів, а не потрапляти у полон інтересів невеликої частини суспільства, що відразу виграла на першому етапі реформ від приватизації і допомоги з боку держави ("реорієнтовані" підприємства й особи) — це менеджери частково приватизованих підприємств із розпорешеною власністю, олігархи з їхніми монополіями (бізнес-групами), корумповані чиновники та кримінальні кола. Цьому може допомогти активне заохочення конкуренції, податкове і кредитне сприяння малому, а не великому бізнесові, деюрократизація господарського життя при одночасному посиленні судових і виконавчих органів, активна боротьба зі злочинністю, встановлення прожиткового рівня мінімальної заробітної плати. Умови господарювання мають бути сприятливі для великих прошарків суспільства, а саме суспільство — відчуті матеріальні вигоди від реформ.

Література:

1. Колодко Г. От шока к терапии. Политическая экономия постсоциалистических преобразований. — М., 2000.
 2. Центральная и Восточная Европа во второй половине XX века. Т.3. — Трансформации 90-х гг. — Ч.1, 2. — М., 2002.
 3. The World Bank. Transition: the First Ten Years. Analysis and Lessons for Eastern Europe and the Former Soviet Union. Washington, 2002.
 4. Экономика России и других постсоветских стран: Учеб. пособ. / под ред. д-ра экон. наук, проф. А.С. Булатова. — М.: Экономист, 2005.
 5. Селищев А.С. Макроэкономика. — 3-е изд. Открытая экономика. Причины экономического роста. Динамика рынков: Учеб. для вузов. — Издательский дом "Питер", 2005.
 6. Козырев В.М. Основы современной экономики. — 4-е изд., перераб. и доп. — М.: Финансы и статистика, 2007.
- Стаття надійшла до редакції 25.11.2008 р.